

Västerlövsta kyrkomiljö

Bebyggelseantikvarisk analys inför uppförande av vård- och omsorgsboende, Västerlövsta Prästgård 2:1, 1:13 samt Västerlövsta Klockaregård 1:22, Västerlövsta sn, Heby kn

Innehåll

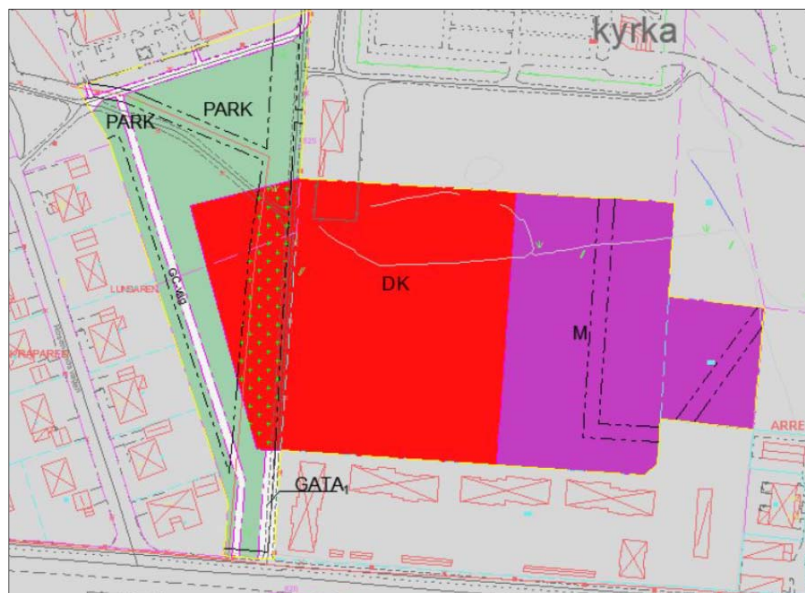
Bakgrund.....	4
Uppdraget.....	4
Skydd och tidigare ställningstaganden.....	4
Bebyggelseantikvarisk analys.....	6
Bebyggelsehistorik.....	6
Beskrivning av området	17
A. Kyrkan och gamla kyrkogården	18
B. Prästgården och församlingshuset	20
C. Kvarteret Arrendatorn.....	22
D. Kyrkbacken	23
E. Kvarteret Lunsaren	24
F. Kvarteret Tegelmästaren	24
G. Nya kyrkogården och minneslunden.....	25
Kulturhistoriska värden.....	26
Bebyggelse	26
Områden.....	27
Stråk.....	27
Landskapsrum	27
Siktlinjer	27
Utformning av vård- och omsorgsboende.....	28
Placering	28
Höjd	31
Övrig utformning.....	31

Bakgrund

Uppdraget

Denna utredning har utförts på uppdrag Heby kommun, som planerar för ett vård- och omsorgsboende i Heby tätort. Tänkt placering är i närheten av Västerlövsta kyrka, på fastigheterna Västerlövsta Prästgård 2:1 och 1:13 samt Västerlövsta Klockaregård 1:22. Man räknar med att byggnaden kommer att behöva 8 000 m² BTA, antingen i form av ett U-format fyrvåningshus med markavtrycket 2 000 m² eller ett H-format tvåvåningshus med markavtrycket 4 000 m².

Syftet med utredningen är att analysera de kulturhistoriska förutsättningarna för byggnaden och att ge ”utformningsråd avseende takbeklädning, taklutningar, fönster- och dörrfoder, fasadutformning m.m. för att beakta och förstärka den kulturhistoriskt viktiga miljön kring kyrkan”.

I kartan t.v. är det rödmarkerade området kvartersmark där boendet avses placeras.

Skydd och tidigare ställningstaganden

Västerlövsta kyrka och begravningsplats är skyddade enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel.

I kulturmiljöprogrammet för Heby kommun från 1986 är Västerlövsta kyrkomiljö utpekad som kulturhistoriskt värdefullt. Kyrkan beskrivs på följande sätt: ”Västerlövsta nuvarande kyrka är från 1400-talet. Då var trakten en utpräglad jordbruksbygd. Kyrkan var redan vid byggandet ovanligt stor med ett rektangulärt långhus, som även inrymmer koret, samt vapenhuset. Kyrkans torn

tillkom på 1820-talet, då det ersatte en fristående klockstapel. En äldre kyrka fanns på platsen före 1400-talskyrkan.” I ”Rekommendationer” står det att ”Järnvägsstationen bör bevaras, liksom miljön kring kyrkan”.

*Aktuell
fastighetskarta på
ortofoto över
analysområdet.
Lantmäteriet.*

Bebyggelseantikvarisk analys

Bebyggelsehistorik

A. Utsnitt av
sockenkarta 1688.
Lantmäteriet.

Innan järnvägen kom till trakten fanns det ingen kyrkby. Västerlövsta kyrka var en av de relativt få sockencentra som endast hade de rena centrum- och kyrkofunktionerna som kyrka, kyrkogård, prästgård, skola och klockargård. Den närmaste byn var Heby, som låg en bit nordost om kyrkkullen. Alla marker kring kyrkan tillhörde Västerlövsta prästgård.

Västerlövsta prästgård tillhörde de allra största i Uppland, med 2 ³/₄ mantal (Ehn 1983). Den var alltså stor som en by. På en teckning från mitten av 1700-talet (B) kan man se hur en hög timmerbyggnad med tidstypiskt säteritak är placerad söder om kyrkkullen med dess varmmurade bogårdsmur täckt av stavspån. Kyrkan saknade länge ett torn och hade i stället fristående klockstapel norr om kyrkan.

*B. Västerlövsta kyrko-
miljö kring mitten av
1700-talet. Teckning av
Grau. ATA.*

C. Prästgården
1796. Lantmäteriet.

Ännu under 1700-talet bestod en stor del av de omgivande inägomarkerna av ångar ner mot den meandrande ån. En karta över prästgården och dess ägor visar markanvändningen i slutet av seklet (C). Åkrarna nedanför klockstapeln i norr kallades "Stapelvretarna" (1). Detta namn fick de behålla långt efter att stapeln rivits och ersatts av ett torn. Idag har järnvägen dragits rakt över Stapelvretarna, med bangårdar och bebyggelse på ömse sidor om järnvägen. De mer omfattande åkermarkerna fanns dock i två gårderna söder om kyrkan, västra gårdet (2) och östra gårdet (3). Idag går den stora länsvägen rakt över de båda gårderna. Den åkermark som ännu idag finns kvar i anslutning till kyrkan tillhör i sin helhet det västra gårdet. Prästgårdens mangård (4) ligger på samma plats som dagens prästgård, medan trädgården (5) och fägården (6) idag upptas av parkeringsplatser och förskola. Direkt söder om prästgårdens mangård låg klockargården med sina byggnader och kryddgårdar (7). På samma plats uppfördes senare en arrendatorsbostad som finns kvar idag, tillsammans med några äldre byggnader samt nyare hus inom kvarteret Arrendatorn.

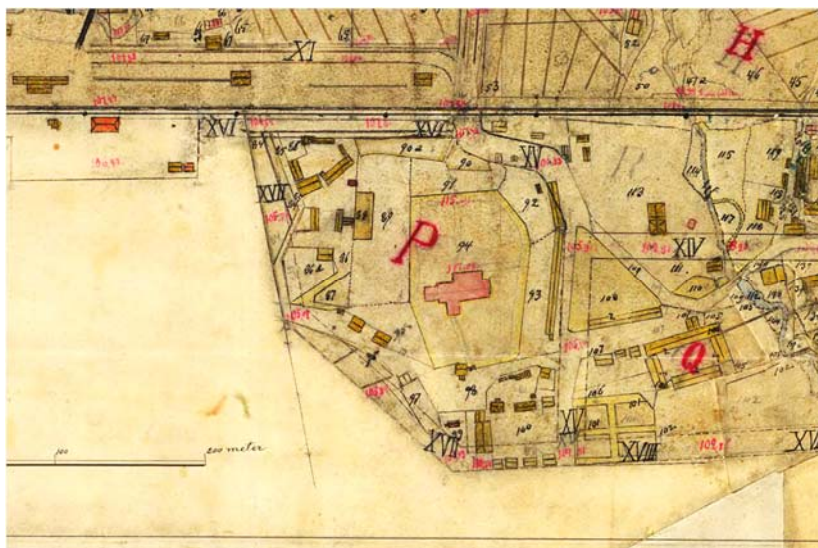
D. Kyrkan med omgivningar 1850. Lantmäteriet.

Ännu kring mitten av 1800-talet låg klockargården kvar på sin gamla plats bredvid prästgården. På en karta över laga skifte (D) kan man se långsmala byggnader öster om kyrkan. Det är kyrkstall. Sådana fanns kvar en bra bit in på 1900-talet.

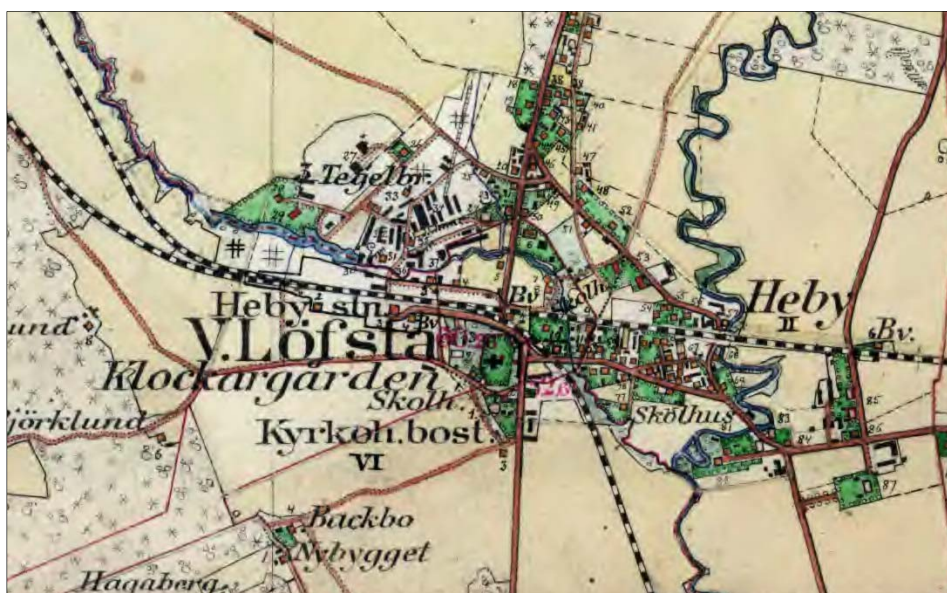
1859 stod den s.k. kyrkskolan färdig strax väster om kyrkan. Det var en faluröd byggnad i två våningar som revs när kyrkogården utvidgades på 1950-talet.

1862 genomfördes en prästlönereform som innebar att prästen fick en kontantlön, förutom det som jordbruket kunde inbärga. 1873 överläts jordbruksdriften till en arrendator. Det är troligen i samband med detta som klockargården flyttades till en ny plats väster om kyrkkullen, varefter arrendatorn kunde disponera platsen söder om prästgården som låg i praktisk närhet till ekonomigården. På de stora markerna fanns sex torp som tillsammans med statarfamiljer stod för det praktiska arbetet. 1873 invigdes järnvägen som passerade mellan kyrkan och byn Heby. En station uppfördes som först fick namnet Löfsta men snart ändrades till Heby. Det blev startskottet för ett nytt stationssamhälle.

1883 utvidgades kyrkogården i norr till det som idag kallas ”gamla kyrkogården”.

E. Byggnadsplan
1892. Lantmäteriet.

F. Härads-
ekonomiska
kartan 1905
- 1911.
Lantmäteriet.

1906 blev Heby en knutpunkt, då järnvägen från Enköping blev färdig för att ansluta strax öster om Heby station.

1912 genomfördes ytterligare en prästlönereform, som innebar att prästens bostadsgård styckades av från jordbruksmarken. Denna arrenderades nu ut av församlingen. 1922 brandskadades den gamla prästgårdsbyggnaden och ny med snarlikt utseende, men lite större, byggdes på i stort sett samma ställe. 1929 kompletterades prästgårdsbyggnaden med ett församlingshus.

G. Västerlövsta
kyrkomiljö 1922.
Schagerström/
Upplandsmuseet.

H. Stadsplan
1922.
Lantmäteriet.

En stadsplan från 1922 (H) visar hur kyrkomiljön såg ut vid denna tid. Direkt väster om kyrkan med dess bogårdsmurar på krönet av kullen låg nu klockargården med bostads- och ekonomihus i direkt anslutning till den jordbruksmark som hörde till klockaren. Man hade alltså flyttat klockargården från sin gamla plats söder om kyrkoherdebostället. I äldre tider fungerade klockaren som skollärare och det lilla skolhuset är på traditionellt sätt placerat direkt söder om klockargården. Söder om kyrkan låg den stora prästgården, eller kyrkoherdebostället, med tillhörande prästjord i väster. Prästgårdens ekonomigård, som nu användes av arrendatorn, låg skild från mangården, nere på den släta marken i

sydost och i direkt anslutning till åkrarna. Nordväst om kyrkan, på andra sidan järnvägen, fanns en större folkskola.

I. Västerlövsta
kyrkomiljö om-kring
1950. Bladh/
Riksantikvarieämbetet

J. Västerlövsta kyrka
1954.
Upplandsmuseet.

1958 utvidgades kyrkogården åt väster (K, L). Den tar klockargårdens plats och denna får nu rivas. Troligen byggs det lilla kapellet och bisättningsrummet nu, i slänten mot den nya kyrkogården. Man anslog ett mycket stort område för den nya kyrkogården, men bara den nordliga hälften kom att tas i anspråk för ändamålet.

På ortofotona från 1960 kan man se hur brukningen av åkrarna fortfarande följer de riktningar som de äldre fastighetsgränserna ger. Fram till järnvägsbygget hade all åkermark haft sina diken löpande i väst-östlig riktning, men Klockarbordets åkermark

dikades om för att bättre passa ägorna någon gång efter 1873. Strax därefter bör åkrarna ha täckdikats.

K. Ekonomiska kartan 1961. Lantmäteriet.

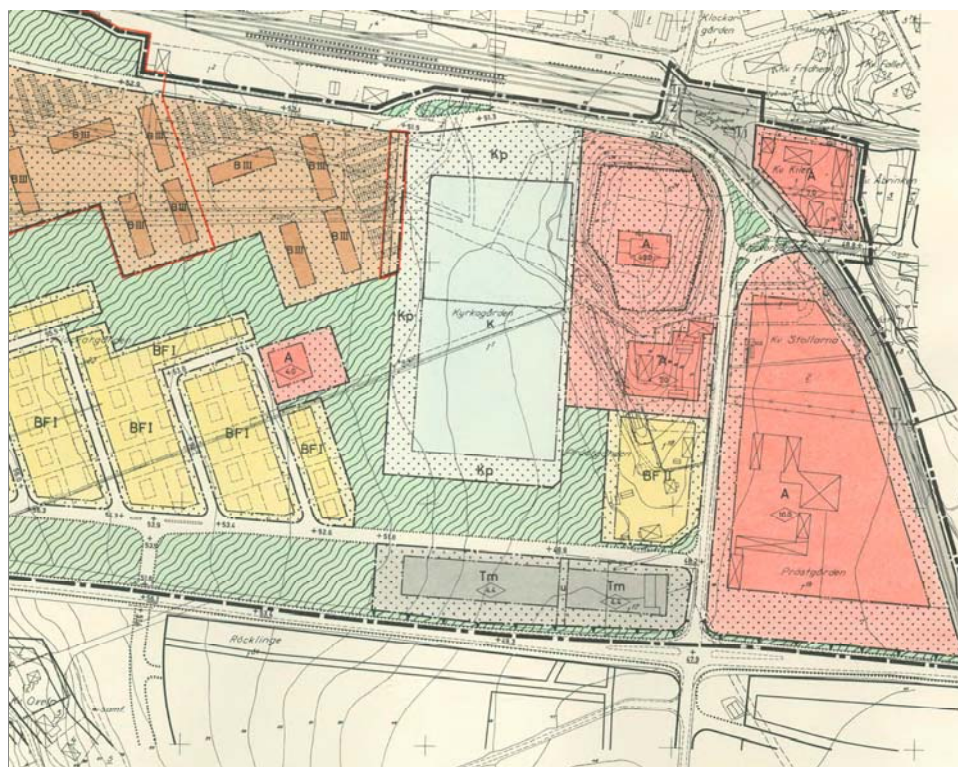

L. Ortofoto 1960. Lantmäteriet.

M. Kyrkomiljön 1967. Upplandsmuseet.

På ett flygfoto från 1967 (M) kan man se hur prästgårdens omfattande åkrar väster om kyrkan fortfarande når ända fram till kyrkbacken.

N. Stadsplan
1969. LM.

1969 stadfästes en ny stadsplan för kyrkans omgivningar (N). I den nya planen placerades ett område med trevånings lamellhus väster om den nya kyrkogården, och söder om detta planerades ett område med enbostadshus i en våning. I planområdets sydligaste del anslogs mark för utvidgning av befintlig motor-serviceverksamhet. Kyrkogården lades ut efter befintlig användning, med en planerad utvidgning söderut så att det totala området fördubblades. I planområdets östra del fanns centralskolan, norr om denna en handelsträdgård och direkt söder om kyrkan pastorsexpeditionen.

Enbostadshusområdet, som låg på gammal åkermark, uppfördes som planerat under början av 1970-talet, men utvidgningen av kyrkogården kom fortfarande inte till stånd. I flerbostadsområdet uppfördes endast tre huslängor av de 14 som planerades.

O. Kyrkomiljön 1972.
Upplandsmuseet.

P. Kyrkomiljön
1975. Flygtrafik
AB/Upplandsmuseet

Q. Kyrkomiljön
1975. Flygtrafik
AB/Upplandsmuseet.

R. Ortofoto 1975.
LM.

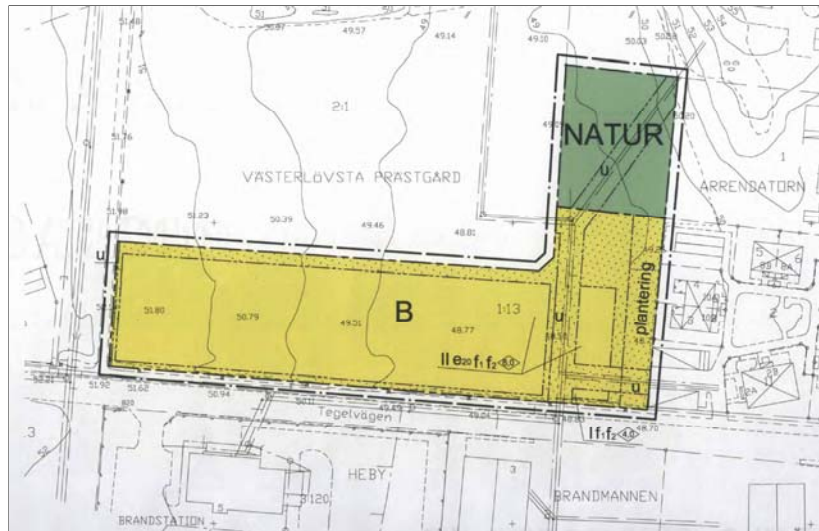
Ännu 1982 utgjorde den f.d. arrendatorgården en välbevarad bebyggelsemiljö från sekelskiftet 1900, men området bebyggdes senare med villor och större delen av den äldre bebyggelsen fick stryka på foten. Den nya bebyggelsen uppfördes efter en detaljplan 1989 (S) inspirerad av den äldre, med faluröda fasader och vita knutar.

1985 uppfördes en minneslund mellan gamla och nya kyrkogården. Omgestaltningar genomfördes 2017. Då påträffades grundstenar från den kyrkskola som tidigare funnits på platsen.

S. Illustration till
detaljplan för kvarteret
Arrendatorn 2 1989.
Den enda byggnaden
som skulle bevaras var
buvudbyggnaden i
tomtens södra del. LM

Efter en detaljplan från 2008 (T) uppfördes omkring 2010 ett område med envånings stugröda byggnader med sadeltak norr om Tegelvägen på åkermarken söder om kyrkogården.

Beskrivning av området

A. Kyrkan och gamla kyrkogården

Västerlövsta kyrka uppfördes i slutet av 1400-talet, då den ersatte en äldre kyrka på samma plats. Kyrkan genomgick omfattande ombyggnader i slutet av 1700-talet och under 1800-talet fick kyrkan ett torn. Dagens tornspira uppfördes 1904. Kyrkan har en karakteristisk placering uppe på åschrönet vid den norra änden av åsen och omges av en bogårdsmur som hägnar in den gamla kyrkogården.

B. Prästgården och församlingshuset

Prästgården och församlingshuset har bebyggelse från första hälften och mitten av 1900-talet, med ett äldre bevarat 1800-talsuthus. Bebyggelsen ligger väl samlad på platsen för den gamla prästgårdens mangård, uppe vid åsens krön. Inte minst det anslående församlingshuset från 1920-talet har stora kulturhistoriska och miljömässiga värden, men också prästbostaden från samma årtionde som ligger på det gamla bostadshusets plats och vars symmetrilinje ned mot slätten i öster anvisar den numera bebyggda platsen för prästgårdens trädgård.

C. Kvarteret Arrendatorn

Den norra delen av kvarteret är bebyggt med en villa från mitten av 1900-talet. Den södra delen utgör den gamla arrendatorsgården som omvandlats till ett tätt byggt villaområde, med ett äldre bostadshus bevarat i områdets södra del.

D. Kyrkbacken

Ett område med bostadshus uppfördes norr om Tegelvägen efter en plan 2008. Husen utformades som låga faluröda längor med flacka sadeltak. Enligt planbeskrivningen skulle man ta hänsyn till siktlinjerna mot kyrkan och bebyggelsen skulle följa den lokala byggnadstraditionen. Man konstaterade att planen skulle innebära att jordbruksmark i närheten av kyrkan skulle tas i anspråk, men menade att den blygsamma minskningen av det öppna landskapet inte skulle innebära en betydande påverkan.

E. Kvarteret Lunsaren

Ett område med friliggande småhus uppfördes på prästgårdens åkermark efter en plan 1969. Bebyggelsen orienterades efter ett gatunät som låg parallellt med det gamla brukningsmönstret. Mellan husen och den kvarvarande jordbruksmarken närmast kyrkan planlades parkmark som idag huvudsakligen består av en gräsmatta.

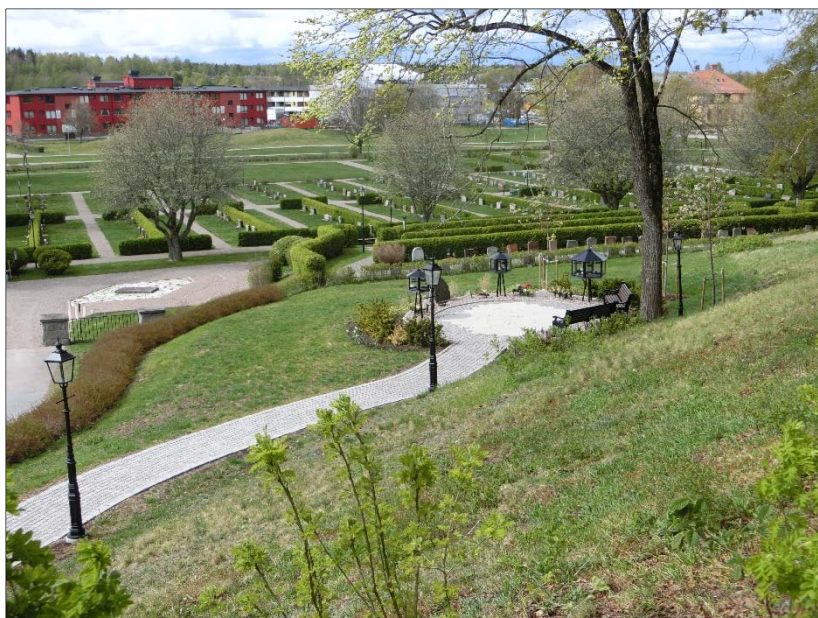
F. Kvarteret Tegelmästaren

Efter samma plan 1969 uppfördes trevånings flerbostadshus inom kvarteret Tegelmästaren.

G. Nya kyrkogården och minneslunden

Nya kyrkogården är en tidstypisk utvidgning från 1958, belägen på den gamla klockargårdens plats nedanför kyrkkullen. Kyrkogården har strikta rätvinkliga gångar och häckar. Mellan nya kyrkogården och gamla kyrkogården finns en minneslund från 1980-talet. Denna är mer organiskt utformad med oregelbundna, slingrande stråk längs slänten.

Kulturhistoriska värden

I nedanstående karta har landskapsrum, stråk, ytor och bebyggelse färgmarkerats efter sitt kulturhistoriska värde. Ju varmare färg desto högre värde. De vita linjerna representerar riktning på det äldre odlingsystemet med dess öppna diken. Detta system har senare genom fastighetsbildningar format ett gemensamt koordinatsystem där bebyggelsen från början av 1970-talet i områdets västra del är orienterad i rät vinkel mot åsslänten.

Bebyggelse

Byggnader som uppförts efter 1970 har endast ringa kulturhistoriskt värde, även i de fall de är välbevarade. Bebyggelsen i kvarteren Lunsaren, Tegelmästaren och Kyrkbacken. I kvarteret Arrendatorn 2 finns en bevarad arrendatorsbostad som har ett relativt högt kulturhistoriskt värde, men i övrigt är bebyggelsen sentida och med ett ringa värde. Villan på Arrendatorn 1 bedöms vara uppförd någon gång kring 1960 och har ett visst värde. Kyrkan har ett mycket högt värde, och stationsbyggnaden i analysområdets

utkant liksom prästgårdsbyggnaden, den tillhörande uthuslängan och församlingshuset har ett högt värde. Tillbyggnaden till församlingshuset har ett visst värde.

Områden

Gamla kyrkogården och den brukade åkermarken har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Åkermarken visar att kyrkomiljön och sockencentrat härstammar från tiden innan tätorten Heby fanns. Nya kyrkogården och minneslunden har höga kulturhistoriska värden liksom den öppna marken mellan ekonomibyggnaden och kyrkkullen.

Stråk

Större delen av vägnätet är relativt sentida, men framför allt kring kyrkan finns det sträckningar som finns med på 1700-talskartor och som sannolikt är äldre än så.

Landskapsrum

Den trädbevuxna åsen med kyrkan och prästgården på krönet, som på ett distinkt sätt möter åkerslätten i väster, utgör en vägg i ett landskapsrum med mycket höga värden.

Siktlinjer

Värdefulla siktlinjer inom analysområdet finns i första hand mot kyrkan från den nord-sydliga gångvägen öster om 1970-talsområdena. Efter dessa siktlinjer kan den medeltida kyrkan och prästgårdens byggnader på åsen upplevas i sitt sammanhang med resterna av den åkermark som hörde till prästgården.

Utformning av vård- och omsorgsboende

Placering

Det är logiskt att ett vård- och omsorgsboende placeras i eller invid det gamla sockencentrat, där man av tradition tagit hand om fattiga och svaga.

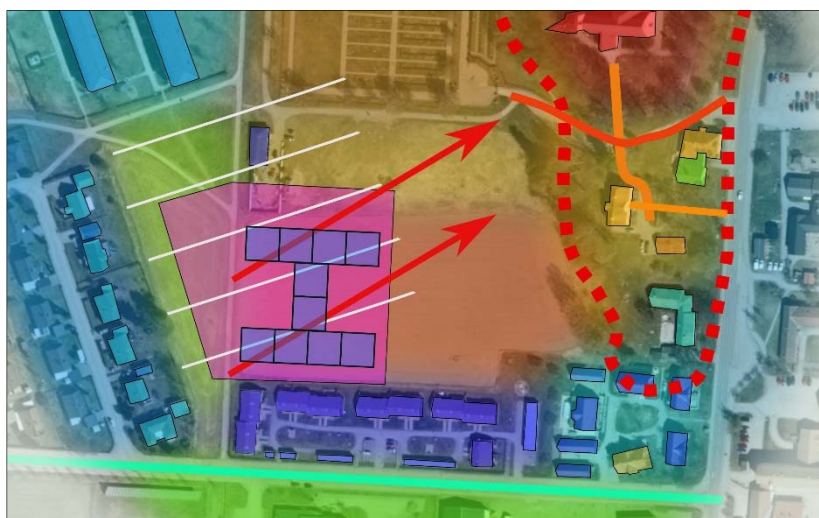
Med tanke på områdets höga kulturhistoriska värden och den viktiga roll i värdena som åkermarken spelar är byggnadens placering viktig. För den historiska upplevelsen av kyrkomiljön är det angeläget att det finns bevarad åkermark mellan kyrkan och nya byggnader. Åkermarken ger en förståelse för kyrkans placering i en centralbygd, äldre än stationssamhället, och visar också på systemet där jordbruksmark var en del av prästlönen. Den nya byggnaden bör därför placeras så att så lite åkermark som möjligt tas i anspråk.

Nedan studeras ett antal placeringar av byggnaden. Byggnaden har schematiskt återgetts efter den U-form respektive H-form som en 2-vånings respektive 4-våningsbyggnad skulle få. Markavtrycket (2 000 m² för 4-våningsbyggnaden och 4 000 m² för 2-våningsbyggnaden) är skalenligt återgiven. Den tomt för byggnaden som har anvisats i uppdraget är markerad i lila.

Med placering enligt (1) av en H-formad tvåvåningsbyggnad tas så lite av åkermarken som möjligt i anspråk. Byggnaden placeras i den gamla bruksriktningen, i samma koordinatsystem som 1970-

talsområdena och åsslätten. Byggnaden spärrar samtidigt de viktiga siktlinjerna och blockerar gångvägen mot stationen. Konsekvenserna för kulturmiljön är starkt negativa.

2.

Med placering enligt (2) av en H-formad tvåvåningsbyggnad tas mer åkermark i anspråk och byggnaden ansluter till sentida och inte äldre riktningar i landskapet. Viktiga siktlinjer blockeras. Gångvägen mot stationen är inte blockerad. Konsekvenserna för kulturmiljön är starkt negativa.

3.

Med placering enligt (3) av en U-formad fyra våningsbyggnad tas mycket lite åkermark i anspråk. Gångvägen mot stationen måste dras om något. Viktiga siktlinjer bevaras. Konsekvenserna för kulturmiljön är negativa.

4.

Med placering enligt (4) av en U-formad fyravåningsbyggnad tas relativt mycket åkermark i anspråk. Viktiga siktlinjer bevaras delvis. Upplevelsen av kyrkan får konkurrens av en relativt hög byggnad som reser sig betydligt över omgivande bebyggelse. Konsekvenserna för kulturmiljön är påtagligt negativa.

5.

Med placering enligt (5) av en U-formad fyravåningsbyggnad tas ingen jordbruksmark i anspråk och viktiga siktlinjer bevaras. Byggnaden blir bara måttligt högre än de i intilliggande flerbostadsområde. Placeringen ligger utanför den mark som anvisats i uppdraget. Konsekvenserna för kulturmiljön är något negativa.

Höjd

Placeringsstudierna visar att den minsta negativa påverkan på kulturmiljön fås med ett fyravåningshus placerat delvis nordväst om den anvisade tomten (5). Den näst bästa placeringen är ett fyravåningshus placerat så lång som möjligt uppe i den anvisade tomtens nordvästra hörn (3). Om sådana placeringar bedöms möjliga förordas ett fyravåningshus.

Övrig utformning

Det är inte en fördel för kulturmiljön om byggnaden t.ex. ansluter till en äldre byggnadstradition hos bönder eller till tegelbruksarkitekturen i Heby. Byggnaden kommer att bli så stor att den inte går att "gömma undan", och med de placeringar i områdets västra del som förordas bör den i första hand förhålla sig till det angränsande 1970-talsområdet i norrs arkitektur. God arkitektonisk kvalitet och ett modernt, samtida formspråk bör eftersträvas.